

ՀԱՆԴԷՍ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ

ԺԱՆ ՏԻԶՈՒԱՃՈՒԱ ՏԻԿՆՈՋ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

(Տէս Հա. ԽԲ. էջ 83)

Բ

Ատրպատական. — Քիւրդք. — Զուղայի մարտտունն. — Ուղղիական հետադարձունն. — Պարսիկ ուղեորի աղիւն. — Մարանդ. — Քիւրդ ծերունի մտաբանի մի. — Պարսկական ներքնատունն. — Շահ Արապայ ինն հարիւր իննսուն և ինն կարաւանատանց մէկն. — Դալիքի ռուսի. կանոնքեան գլխաւորն. — Տերպիլի մի բարեմադրութիւնքն. — Մոֆիա հասկիլն:

4 Ապրիլ. — Երկու օր հարկաւոր են դետակն անցնելու ժամանակ խորտակուած կառքը նորոգելու համար: Վերջապէս ուն և պարսիկ դարբնաց միաձեռն ճարտարութեամբ՝ ՚ի Զուլա կը հասնինք, Ռուսայ և Պարսից սահմանադիմ երաւոյ ափանց վրայ շինուած աղքատին գիւղ մը:

Երասխն՝ հին Մարաց հռչակաւորազոյն զետն՝ ընդ մէջ կարսի և կարնոյ լեռներէն կը բղխի, և զՀայաստան Արարատայ լայնութեան տասնհանին կտրելով՝ կասպից ծովը կը թափի, երկու օժանդակ՝ Կուր և Զաւաւ՝ գետերն ընդունելէն վերջն: Կանցնիմ անոր փոխանքն և Զուղայի հին գերեզմանքն, ու կը մտնեմ թղթատարական կայտանն, ուր համեղ փիլիւս մը, հաւեղինոք և մածունով հանդերձ ինձ համար պատրաստուած է: Ետ ճաշու լատափայտով կ'անցնիմ զգետն ու կ'երթամ մարապետին տունն, որոյ համար Տփլիսու պարսիկ հիւպան յանձնարարական թուղթ մը տուած էր

մեզ: Մառայից բազմութիւն մը կամ կը ծխեն և կամ կը ննջեն դրան գիւմոց. անոնցմէ մէկն յանձնարարագիրն առնելով՝ կը հրամայէ մեզ արտաքոյ որմոց տակ հողակոյտին վրայ նստելու: Քառորդէ մը վերջը դառնալով կ'իմացընէ մեզ թէ Աղան առ ժամս կը հանգչի, և պիտի ընդունի զմեզ արթնցած տետնն:

Պարսիկ պաշտօնակալին բնակութիւնն աւտղուտ հրապարակի մը վրայ շինուած է, որոյ շուրջ՝ կարաւաններէ բերուած անթիւ բռնիք գիւղուած ժողովուած են. այս ապրանքս հոն ձգուած կը մնան, մինչև որ մարսատան կարգն վճարի: Բնուանցս դիպին ետն հողապատնէշով հեռագրական թելից ցած տուն մը կը նշմարեն: Անդդիացւոյ հեռագրական գծին կայարանն է, որ ըզՀնդկաստան թագաւորանիստ մայրաքաղաքին հետ կը միացընէ, անցնելով Բրուսիոյ, Ռուսիոյ և Պարսից վրայէն, և ստորածովեայ պարանով մը՝ ունելով սկիդքն ՚ի Պէնտեր-Պուշիր Պարսկական ծոցը կը յանգի: Թեւքն՝ երկաթեայ թափմու սեանց վրայ հաստատուած՝ ինչպէս արդէն ՚ի Կովկաս առ տեսնեք, խաւքով մանաւանդ թէ հաստատուն կերպով գրուած կ'երևին:

Զուղայի անդդիական հեռագրատան վերատեսուէն Պ. Ոմիւդաւով, մեր գործակատարն կը լինի՝ զմեզ ՚ի Պարսկաստան մոցընելու: Լաւ պաղղիւրէն գիտէ, ու մեծ հաճութեամբ մեզ ծառա-

յելու յօժարամիտ՝ ուղևորութեան ձիւրը կը վարձէ և ծառայքը կը հոգայ. մեր ուուս պոլսերն յարժաթ դրամ կը փոխէ, և մեզի դարձուած ստակն՝ չուրեպանաց՝ իբր կանխիկ վճար ընդունել կու տայ, պատահիրելով մեզ վերջին յանձնարարութեամբ՝ չարվատարաց պահանջից տեղի չատլ, որք 'ի ճանապարհին պիտի դիմէին քանի մի քուռան առնելու համար. յայսմ մասին փոքրագոյն ահա՞ թիւնն կրնարըզմեզ Դաւրէժ չհասած՝ ճանապարհին վրայ թողուելու պատճառ լինել:

Դարձեալ քանի մի տեղեկութիւններ կու տայ ինծի այսուհետև ապրելուս կերպին նկատմամբ: Բնայն տեղ գանդատեցայ ես ուուս թղթատարական կայարանացն յարգարանաց և փայտեայ անկողնոցն վրայ, այս յետին միջոցառութենէ ևս հարկ է որ հրաժարիմ՝ ասկէջ վերջն: Երբ դադարքն, կըսէ, պիտի լինին հողմահար բաց կարաւանատունք, ձեր անկողինն՝ սոսկ գետին, բարձն՝ ձեր ձիոյն համետն. նոյն իսկ յարդի վրայ ննջելու միջոցառութիւնն անգամ՝ պիտի չունենաք, վասն զի ձիոցն իսկ կը պակսի, որք և ամեն մ'ի վեր ստիպուած են նորաբոյս դալար խոտով ապրելու:

Այն ժամուն որ արդէն ամենայն պատրաստութիւնք լնացած են, և ուղի ինկնալն վաղուան թողուած է, յանկարծ դուռն կը բացուի. պարսիկ պաշտօնականն իր ամէն ծառայքը հետն առած՝ ծանրութեամբ ներս կը մտնէ, և ձեռքն սրտին վրայ դրած՝ իր պատրաստական ծառայութիւնը կը նուիրէ մեզ: Ես ալ մարդավարութեամբ նոյն ձևն կ'առնուիմ. Երբ մեծութիւնն աղէկ հանդիցեցամ, և վայրկեան մը կը տարակուսի, և հարցուածս կը հետազօտէ, իմանալու համար թէ արդեօք ծաղր կ'ընեմ զինքը. և ապա իր ծանրութիւնն յառաջ վարելով, միւսանգամ մեզ ծառայելու յօժարութիւնը կը յայտնէ: Այսպէս եղաւ իրանի պաշտօնատեւարց հետ վերաբերութեանցս սկիզբն: Եւ սակայն այս դանդաղ ան-

ձրն՝ չունի այն մեծութիւնն զոր 'ի սկզբան մեծանձնութեամբ շնորհեցի իրեն: Այս պաշտօնական մաքսատան ամբողջ եկամուտն իրեն կ'առնու, և Ատրպատականի կուսակալէն Զուղայի լաստափայտը բանեցնելու շնորհքը վարձու առած է:

Արքայից արքայի տէրութեան մէջ՝ դասակարգութեան որ և է աստիճանի պաշտամունքն՝ առաւելագոյն դրամ մատուցողին կը շնորհուին: Լաստափայտն քառասուն հազար ֆաւնգաց վճուած է, սակայն շնորհնկալն՝ ազատ է ուզածին պէս և առանց վաւերացման՝ անցից մաքսն որոշելու:

Ատրպատականի կուսակալն ևս, որոյ ռոճիկն մաքսատանն եկամուտն է, բռնաւ չ'արգելուր որ ամենայն հարկատուք չհարստահարուին, որպէս զի վարձակալութեան արժողութիւնն իր բարձրագոյն կետին բարձրանայ: Ուստի իրմէ Զուղայի արժանապատուութիւնը ստանալու համար, ոչ միայն քան որ և իցէ առ այն հետամուտ ելուր զի մատուցած գինը գերազանցելու է, այլ նաև այս փափուկ պաշտամունքս կատարելու հարկաւոր եղած խորաւանդութեան ստոյգ անուն և համբաւ մը իր քովն դրաւական դնելու է:

7 Ապրիլ. — Մեր կարաւանին առաջին հանգուցին հասանք ահաւասիկ: Ուր ժամ տեսց. բոյց ձիավարելուն հաճոյքն և ամէն անդունդի մէջ կործանելու պատրաստ եղող՝ ահաւասիկ ուս պնդակառքէն ազատած լինելուս ուրախութիւնն՝ ամէն սաժանութիւն մոռցնել կու տան:

Զուղայէն մեկնած ժամանակ մեր ուղեցոյցն երկար չըլան մ'ընել տուին մեզ, գիւղ մը հասնելու համար. և հոն՝ Պ. Օգլադամովի վարձած դարաւոր ձիերն, ուրիշ անպիտան գրաստից հետ փոխելու համար, որք ոտն յոտանէ փոխել կարող չեն. փոխանակութիւնն ամենայն դիւրութեամբ յաջողեցաւ և լաւ ձիանքն 'ի Զուղայ վերագարձան:

Հինգ ժամու չափ լեռնային ու վայ-

րագ կրճի մը մէջ քայլեցինք, որոյ յաջորդեց բարձրաբերձ բլրովք ընդհատեալ ձոր մը, որոց գոյնազոյն երևոյթներն 'ի կանաչազուարճ գունէն սկըսեալ, թէպէտ բնաւ գալարութիւն մը չընծայեն կարկառակոյտիս, մինչև 'ի մթնազոյն կարմիրն կը զանազանէին: Գիշերոյ մօտ ուղեցոյցքն մէկմէկու հետ խորհրդակցելու սկսան՝ որոշելու համար թէ պէտք էր արդեօք մեր աջակողմն գտնուած քիւրտ վրանաբնակ բազմութեան մէջ սպասել օրուան լուսանայուն, թէ լաւ ևս էր յառաջ վարել ընկժացքն մինչև լեւոսն ստորոտն՝ գիւղ մը: Այսպիսի խորհրդակցութեան ժամանակ՝ թափառական ժողովուրդն ճամբուն վրայ դիզուեցաւ, և այնպիսի նայուածքով մը նայեցան 'ի մեզ՝ որ շատ սիրտ չէր տար մեզ իրենց ասպնջակա նութիւնը խնդրելու համարձակելու: Եւ տի կարաւանն իր ուղին յառաջ վարեց, և քիչ վերջը բանուկ ճանապարհը թողլով՝ դաշտաց մէջէն արշաւակի սրացաւ դիւղին ուղղութեամբ:

Ինչպէս կրցանք արգեօք հասնիլ հոն գիշերանց, առանց լուսնի և առանց աստղեներու. չգիտեմ:

Կարաւանատունն բաւական ընդարձակութեամբ հողապատնէշ հրապարակ մ'է, որոյ չորս կողմն նոյն նիւթերով շարք մը սենեակներ շինուած են՝ իրենց հողածածք պատշգամովն հանգեթ: Իւրաքանչիւր ուղեոր այս սենեակներէն մին կ'ընդունի, յորում հասած ատենն՝ իր աղխն և պաշարը վար կ'իջեցնէ. միայն՝ մարտ ամսուն մէջ այս լեռնային երկրիս մէջ ցուրտ ըլլալուն պատճառաւ, չորեպանք այս չափազանց հովաճարեալ բնակարանքը կը թողուն և ախոռոց մէջ կը քաշուին, ուր ձիերն անոյշ ջերմութիւն մի կը ծաւալեն:

Մենեկապանն՝ մեզի փոքր, թաց և անսպառուհան սենեակ մը կու տայ բնակելու, որոյ դուռնն փականաց տեղ՝ չուանով կը փակուի. այսպիսի պատիւ մը ինծի չի գար, այլ ընդ հակառակն կը պահանջեմ որ մեզմէ առաջ հասնող

սակաւաթիւ ուղեորաց հետ՝ ախոռին մասնակցելու շնորհքն ըլլուի մեզի: Տեղին պակաս չէ. վասն զի Պարսիկը ա՛մէն բանէ աւելի ձմեռուան խստութենէ վախճալով, այսպիսի դառն եղանակի մէջ ուղի չեն ինկնար: Բայց կարաւանաց թուոյն նուազելուն պատճառ միայն ցուրտն չէ. անցեալ տարի ահաւոր եղան փութեբու արշաւանքն. այս վայրենի ցեղերն սահմանակից գիւղերը կողոպտեցին, բնակիչները խողովոցեցին, և ահ ու երկիւղ ձգեցին գաւառին մէջ: Այս կոտորածէս փախըստեայ գիւղացիքն չհասան երկիրն երբ մշուկելու, որով սովէն նեղուած՝ ճանապարհաց վրայ յարձակեցան, և իրենք զիրենք պաշտպանելու անբաւական կարաւանները կողոպտեցին:

Վայրենի կիրճ մը անցնելու ժամանակ՝ հասան մեզ հինգ վեց քաջագէն Պարսիկք. այս ձիաւորքս մեզմէ առաջ անցնելու տեղ՝ մեր հետոց ետեւէն ըսկըսան դալ, թողլով մեզ միշտ ամբօխին առջեւն երթալու պատիւն. այս իրիկուն՝ կը լսնք որ մէկմէկու ուրախակից կը լինին, հանգոյցը՝ քաջ ֆառակուներով կտրած լինելուն համար. վասն զի քիչ անգամ առաջակքն վրանին կը յարձրին, ճանչնալով եւրոպացւոց զինուոց ուժը, միանգամայն դիմախով թէ ոչ երբէք արևմտեայք առանց դիմակալելու կը թողուն որ զիրենք մերկացընեն:

Պարժենալով վրաս կը նայիմ: Միւթէ կարելի է որ իմ հասակովս և տեսակովս մանուկ մը՝ զգիւրտս, այնպիսի խուժաղուժ թափառականներ՝ վախցնեն: Այս ամառութիւնս կը զուարթացընէ զիս միանգամայն և կը հանգարտեցընէ:

Մեր ուղեկիցները վատահացընէ և իրենց մեր արիական պաշտպանութիւնը խոստանալէն յետոյ, կը սկսինք իւրաքանչիւր ոք իր աղխը բանալ: Այն ատեն զարմանքով դիտելու ժամանակ՝ ուղեկցացս կարաւանով ուղեորելու համար ունեցած այնպիսի յարմար և ճոխ հանգերձանքը, կրցանք

գաղափար մ'առնուլ թէ ինչ պիտի պակսի մեզի մինչև որ 'ի Դավթէժ առաջին քաղաքն հասնինք, ուր որ կուրելի պիտի լինի մեզ մեր կահն ևս պատրաստել ու հոգալ:

Գորգով պատսպարուած և կաշեայ կամարներով փակուող մափրէք ըստւած մեծամեծ պայուսակաց մէջ՝ զետեղուած են պարսիկ անկողինք, խաղդէ — խաւն (գիշերազգեստ), որ ներկեալ, ստուար բամպակեալ ու տից օթոյն մ'է: Երբ գործածել ուզուի բուսական է քառածալ դարձնել զայն, անոր մէկ ծայրն գալարել բարձի նման և գետինն տարածանել, ու իսկոյն վրան հանգչիլ. այս դիւրատար անկողինս՝ ամբողջ Պարսկաստանի մէջ գործածական է: Հալաւն՝ որ ծածկողի տեսակ մ'է՝ ձմեռ գիշերները մարմնոյ վրայ կ'առնուի, իսկ գեղեցիկ եղանակի մէջ անգործածական կը լինի, վասն զի ննջելու համար զգեստ հանելու սովորութիւն չկայ: Մափրէքաց մէջ կան դարձեալ փոխելու հանդերձն ու գորգք՝ գետինն տարածելու համար, երբ ուղևորն 'ի հանգոյց հասնի:

Իսկ գուրձիկն ըստւած փոքրագոյն պայուսակաց մէջ կը գտնուին տնական ամենայն անօթք. փիլաւի սան, ձուազեղի (նիւրու) տապակ, լուացման համար ծառայող ստոմանք, չայի սնունդարք, և վերջապէս հացի, բրնձի, մսոյ, բանջարեղինաց, չաքարի և ճրագի ամէն տեսակ պաշար, զորս պէտք է 'ի միասին չրջեցնել այսպիսի ուղևորութեան մէջ, ուր անկարելի է ամէն հանգուցին գտնել զայնս. և ուր որ ընդհանրապէս ներս մտած ժամանակ ուրիշ բան չի գտնուիր, բայց եթէ ձիոց յարդ, և հեծելոյն՝ ապաստանարան մը: Գուրձիկն ծանօթ են Գուղդոյ մէջ. և յորմէհետէ պարսիկ գորգոց սովորութիւնն մեր կահ կարասեաց թուոյն մէջ մտաւ, սկսան կահկարասիքն ծածկելու գործածուիլ:

Իրանի մէջ առաջին իրիկունն մեր ընկերակցաց պատրաստութիւնքը նախանշալից աչքով մը դիտելով կ'ան.

ցրնեմ. մինչդեռ մեզի համար թեթև վերարկու մը՝ անկողնոց տեղ պիտի բռնէ, մախաղնիս՝ բարձի տեղ, և մորթէ ծածկոց մը ամենայն բան ծածկէ պիտի: Ուղևորութեան մասանինս ևս անկալիք մ'է նոյնպէս: Պոյտք և պընակք անբաւականք են ամենին, և մեր նոր ծառայքն՝ խոհակեր մը և սեղանադիր մը, պատառոտունք, ցաւելով կ'ողբան իրենց սովորական անօթքը չունենալուն և կերակուրները կարգաւ բերելու ստիպուած լինելուն համար. կարծես ծանր զանցառութիւն մ'է սեղանոյ սովորական կարգացն. պարսկական սովորոյթքն պահանջելով՝ որ ճաշու պէս պէս համադամքն մէկ անգամով բերուին սեղանոյն վրայ: Կրցածիս չափ կը հանդարտեցընեմ այս բարի մարդկանց տրտունջը, ապահովցընելով զիրենք՝ որ 'ի Դավթէժ եղական խոհանոցի մը կահ ու կազմածն պիտի գտնեմ: Տեղական օրինաց այսպիսի յարգանքն՝ վրդովեալ սրտից նախնի հանդարտութիւնը կու տայ դարձեալ: Ժամը տասնին զրեթէ ամենայն ոք քնացած է կարաւանատան մէջ. ճրագունք կը մարին, և միայն կրակարանին կայծերն կը փալփոյն, որոնց քով կէս մը քնացած մարդու մը ստուերա գիծն կը նշմարուի, որ մատերով քանի մը վառուած ածուխ կը բռնէ զաշխարհ վառելու համար, որ երբեք անգործ չի մնար, նոյն իսկ գիշերոյ հանգստեան ատեն:

8 Ապրիլ. — Արշալուսոյն՝ չարվատար պաշին (գլխուորն) մեծաձայն Եւս Ալլան մը հնչեցընելով կը զարթուցանէ զմեզ: Պինդ է անկողինն իրացընէ. և շատ ուրախ եմ օրուան լուսանալուն վրայ, յուսալով ճամբուն վրայ թօթափել վրայէս ոտից ցղուխ եղած թմրութիւնը: Իբիւ առենէն ամէնքնս ոտքի վրայ ենք, և ուղի ինկնալու պատրաստք. աղխով կը փակուին ուղեկցացս մափրէքն. իւրաքանչիւր ջրական դարձեալ իր բռն ձիոյն համետին վրայ կը դնէ, հաստատելով զայն այժու մորթոյ չուանով, և կ'ել.

նենք կարաւանատունէն՝ պահապանին ձեռքն քանի մը ստակ թողլով, որոյ շնորհակալութիւնքն և բարեմաղթութիւնքն մինչև 'ի հեռուն կը հասնի առ մեզ: Անոր շնորհակալեաց ցոյցն զարմանք բերաւ վրաս. այնպէս երեցած է ինծի իբր թէ Պարսիք մեծ արժէք մը կու տան իրենց բրած ծառայութեանց: Այն ատեն ուղեկցացս մէկն՝ որոյ խոստացեր եմ պաշտպանել զինքն Քիւրտերուն դէմ՝ եթէ յանկարծ վրանիս յարձրկելու լինին, կը հասկցնէ ինծի թէ կարաւանատանց մեծ մասն մզկթաց պէս՝ կրօնական հաստատութիւնք են, և հիմնադրին սերնդոց առատաձեռնութեամբն կը պահուին: Այս յետինքս հաւատարիմ մարդու մը վճարք կու տան, որ կ'ընդունի ըզկարաւանս, և ամէն առտու և իրիկուն կը բանայ և կը փակէ զգրունտ: Ուղեւորքն պարտական չեն իրեն վարձ մը տալու, որչափ ալ կենան անդ, բայց եթէ երբ անձնական ծառայութիւն մը ուզեն իրմէ. յորեպանաց վաճառած քիչ մը յարդէն, փայտէն և թթուած կաթէն շահ մ'ունի:

Պարսկաստանի հասարակաց օգտի շինուածոց մեծագոյն մասն նման պարագայով կառուցուած են, և ուղևորքն պարտական են նոյնպէս դետն անցնելու կամրջացն համար՝ սոսկականաց ոմանց կամ առատաձեռնութեանն և կամ խղճի իայթից երախտագէտ լինելու:

Կարաւանատունքն՝ որք երբեքն բազմաթիւ էին գլխաւոր ճանապարհաց վրայ, և ամենամեծ նպաստ կը մատուցանէին վաճառականութեան, ընդհանրապէս աղէկ չէիքեր են, բարձր և աշտարակովք պաշտպանեալ որովք պատած, ու բաւականապէս ամրացուած՝ յարձակման մը դէմ դնելու համար: Պարսկաստանի բարգաւաճանաց նախանձաւոր ինքնակալքն յաճախեւ էին զայնս-ժրենց ընդարձակ տէրութեան ամէն կողմն: Շահ Աբաս առնոցմէ ինն հարիւր իննսուն և ինն չի-նիլ տուեր էր, որով իր ընդարձակա-

ծաւալ տէրութեան զսնագան կողմեր՝ գիւրին և արագ հաղորդակցութիւններ հաստատուէր:

Այս թագաւորայէն՝ զարդիս կործանեալ կարաւանատանց մեծ մասն չեն կրնար այլ ևս լաւորերոյն ապաստանարան լինել, այլ սոսկ որիկայ աւազակաց բնակութիւն և բոյն եղած են: Միայն ժամանակն չէ շինուածոցս աւերումն բերողն, այլ Շահ Աբասայ յաջորդքն անոր վեհանձն գաղափարները գահուն հետ միասին ժառանգած չլինելուն համար, դժբաղդաբար ծանր դնով վարձեցին զայնս. և վարձուորքն ալ իրենց հասն տալ չկարենալուն համար՝ ստիպուեցան կարաւանները կողալտելու: Այսպիսի զգուելի տնտեսութեան մը հետեանքն շատ չուշացան. վաճառականութիւնն օր օրուան վրայ տկարացաւ, լքաւ, թագաւորայէն տեղիքն անապատացան, և միայն առանձնական կարաւանաց օգտին ծառայեցին, ուր որ ուլուորքն մարդասէր ընդունելութիւն մը և խնայողական հիւրասիրութիւն մը կը գտնեն:

Բերրի և աղէկ մշակուած ձորոց մէջէն կ'անցնիրք, բազմաթիւ են արօտքն, և ամէն հօտից ետե և կը տեսնուին մատակըն իրենց մտրուկներով, Արդէն ձիաբուծութիւնն աւանդական է տեղւոյս մէջ: Դարեհ թագաւորէն և իր յաջորդներէն 'ի վեր՝ Ատրպատականն պարտաւորուած էր արքայական խոռոց քսան հազար երիվարաց հարկ մը տալ: Ծառերն 'ի սպառ կը պակսին՝ բլրէ բլուր միապէս ծաւալող քիչ մը միօրինակ տեսարանացս մէջ. չկայ վերամբարձ ցօղուն մը, կամ թփոտ թաւուտ մը, ուր կարելի լինի ամառան կիղիչ արևու մը ճառագայթներէն փախուստ տալու յոյս մ'ունենալ:

Ծառոց պէս սակաւք են նաև փղեր գիւղեր և տուներ: Պարսկական հողուն վրայ մաննելէս ետե, տեսի զքնակիչս քիչ կամ շատ կարևոր գիւղից մէջ խաբովին ժողովուած, զթափառականս՝ վրանաբնակ, այլ ոչ երբեք զգիւղացին իր արտից և մշակեալ կալուածոց մէջ

բնական: Ուստի Ատրպատականին հիւսիսակողմն ալ իր հողուն ծանօթ բարեբերութեամբն հանդերձ՝ տխուր, վայրենի և մեռեալ տեսիլ մը կ'ընծայէ, որոյ երևոյթին՝ և ոչ Գաղղիոյ ամենալեղձ գետիններն կրնան գաղափար մը տալ: Գիւղքն անգամ ցիր և ցան են ու ցանցառ, և ուղեորն շատ բաղդաւոր կրնայ ինք զինքը համարիլ, իւրաքանչիւր հանգուցին մէկ հաս մը գտնելով: Մարանդ՝ մեծ աւան մ'է, երեք կամ չորս հազար բնակչոք: Պտղոմէոսի Մանտակուրանն է: Գրեթէ միջօրէ է՝ երբ ձիերնիս արագ վազցընելով՝ օրով չարվառարաց անէձքն ալ վրանիս կը ձգենք՝ կը հասնինք քաղաքին պարիսպը: Մատիւն քոր աւտ, եւաշա՛շ, կ'աղաղակեն ետնիս շորեպանքն, և ձեռքերնիս յուսահատաբար երկինք կը վերցնեն: Զեմ՝ հասկնար ու դարձեալ կը շարունակեմ՝ ձիս արշաւեցընել, կարաւանին յուսահատ դանդաղ քալուածքէն ազատելու համար: Սակայն երբ մարդիկն մեզի հասան, հարկ եղաւ սխալմունքս ճանշարու: Մատիւն քոր աւտ՝ բսել է. մատուկն յոյ է: Եթէ երբեք զաւակն մեռնի, իմ ֆրանսապարտ թեթեամտութիւնս անդարմանելի ֆրանսէն պատճառ կը լինի: Խիղճս կը քննեմ. այնչափ աւելի խաղաղ կը թուի ինձ՝ որչափ որ անտեղեակ էի հեծանելոյս սեռին և բնական կացութեանն: Դարձեալ չըհասկըցայ եւաշա՛շ (մեզմով) բառին նշանակութիւնը. բառարանիս մէջ մակբայս աւսդա կը թարգմանուի: Այն ատեն կիմանամ որ յետինս պարզ բանաստեղծական մտօք կը գործածուի, և ո՛չ երբեք սովորական խօսից մէջ կը մտնէ: Տաճիկը Արարք և Պարսիկը ամէնքն ալ եւաշա՛շ բառը կը գործածեն:

Մարանդ քաղաքն գեղեցիկ գետակի մը ափանց երկայնութեամբն շինուած է, որոյ մէջ արժանաւիպալ կա: Ղանութքն և թուխ կանաչագոյն ուռեւիճն կը բուսնին: Զուրքն՝ այլ և այլ առուակ բաժնուած՝ սրընթաց գառ ի

վայր՝ մեծ փողոցին մէջտեղէն կ'ընթանան: Միայնակ տունքն՝ արեւով չորցած աղիւսք շինուած՝ ծածկուած են տափարակ ծածքով, որոյ եզերքն՝ առաջնաձև շրջապատ մ'է: Արտաքսապէս անպատահան բնակութեանց մուտքն՝ խոր դռնով մը գոցուած է, որոց սենեակքն միշտ կեդրոնական գաւիթներէն կը լուսաւորուին: Այսու հանդերձ քանի մը չքեղատես տունք՝ գետոյն վրան նայող քառակուսի փայտէ վանդակապատ որմածակ մ'ունին, ուսկից կանաչքն առանց տեսնուելու կը նային. ուսկից նաև կրնան դիտուիլ առուակաց մէջ կոխուող կարաւանքն, և երբ օդն պարզ լինի՝ հեռաւոր Արարատայ սրածայր գագաթն:

Ըստ հայկական աւանդութեանց՝ Մարանդայ դաշտավայրքն Երևանու գալստց հետ ի միասին կը պարծենան նախ բնակուած լինելու՝ յըհեղէն վերջը: Նոյն իսկ Նոյ՝ Սուրբ Գրոցի բնն տուած երկարակեցութենէն ետքն՝ հոն թաղուած լինելու է:

Կարաւանատունը մտնելու ժամանակ՝ սպիտակ ալեք ծերունի մուրաց կի մը պատահեցայ, որ թէպէտ հին նահապետաց՝ տարիքը չունէր, սակայն երկար տարիներէ ի վեր աշխարհիս վրայ լինելու էր: Իր հագուստն նկարագրելու արժանաւոր տեսիլ մը կ'ընծայէր. գլխարկն կոնաձև փափախ մ'էր, ուռենույ օղորքի մը վրայ յեցած. իր աւելի բաղդաւոր ժամանակաց մէջ ծերունին երկու քոյիձաւ (տեսակ մը պարսկական վերնազգեստ) հագած էր, մէկն կապոյտ, միւսն կարմիր: Բայց այն օրն վերի զգեստն այնչափ պատառոտեալ և միւսն այնչափ թեւ եղած էր, որ կարմիր կտորուանքն կապտադոյն զգեստին ծակերէն կ'երեւէին, և առաջին նայուածքով դժուարին կը լինէր այս նորահնար չուսային կազմութիւնն իմանալ: Զրանկարի ինչպիսի հիանալի առարկայ մը ի ինչպէս գրգռեակքն լաւ կը միաբանին՝ տարիներովս յարգելի եղած աքսպեղոյն գլուխոյն հետ:

Բնակարաննիս՝ վերջին գիշերը ան-
ցուցած գեղջ քնակութենէն վերագոյն
է. և եթէ պարսկական լեզուն սպա-
նիացւոյն պէս ճիս լինէր դարձուա-
ծովք, մեր երկիւկան դադարէն ամենա-
սփաւոր վիկտուանայից կարգը կը դա-
սէր, պահելով արդի կարաւանատանս
փոքրատա չքեղագոյն տիտղոսը:

Գաւթին ընդարձակ է. մենք ալ բը-
ռով սպիտակացած սենեակ մը կը բը-
նակինք, որոյ պատուհանաց շրջանակքն
ապակւոյ տեղ իւղաթուրմ թուղթեր
ունին. վառարան մ'ալ դարձեալ, ո-
րոյ առջին կարելի է մեզ շեռնուլ, սե-
նեկին միւրթարութիւնը կը բազմա-
պատկէ: Խցին մէկ անկիւնն՝ նեղ սեն-
դղոց գուռն կը բացուի, կ'եննեմ վը-
րան ու կը հասնիմ առաստաղին վրայ,
ուսկից հայեցուածս մերձաւոր տանց
մէջ ամենայն հեշտեաւ ներս կը թա-
փանցէ:

Գաւթի մը մէջ՝ քանի մի երիտա-
սարդ կանայք տանուտեառն հետ կը
խօսակցին, անշուշտ անոր ազգականքն
պիտի լինին, որք տեսնուած լինելնին
չիմանալով բաց թողեր են երեսնին.
աղախին մ'ալ գետինը ծունկ դրած՝
կովուց աղբովն, մանրած յարդով և
հողով որմոց նորոգութեան համար
պէտք եղած շաղախը կը պատրաստէ:
Խոշոր սեաւ կատու մը զգուշութեամբ
յառաջ կու գայ, և յուզուելով՝ կար-
ծես ինքն միայն կը զգայ օտարի մը
ներկայութիւնը. պատին ետեւ կը
թափչիմ, էրկանէս լուսանկարի կազ-
մածը կ'ուզեմ, ու կարելոյն չափ ա-
րագութեամբ կը յարմարցնեմ՝ այս
պիսի ներքին գողտրիկ տեսարան մը
պարսկական նախանձայուզութենէն
գողտկալու փափաքով:

Գողտթիւնը կատարած և պատու-
հանաց շրջանակքն խնամքով պատած՝
դուրս կ'եննեմ քաղաքը տեսնելու հա-
մար: Պագարն ընչիւք լի՝ անմիշտպէս
մեր բնակարանին մօտ է: Ուտեիլիքն
այնչափ աժան են՝ որ մեր չարիւս-
տաւրքն խնջոք մը կատարելու փորձու-
թեան չեն կրնար դիմանալ: Անոնցմէ

մէկն՝ խումբին ճարտասանն՝ մեզի ա-
ղերս մը առաջարկելու հրաման կ'ու-
զէ, ու մատերովն մազերուն և իր Աժ-
տէրխանի գտակին մէջ տեղն քանի մի
փոքր կենդանիներ հալածելով ամե-
նուն կողմանէ երկու քոռման կը խըն-
դէր, ոչխար մը ու բրինձ գնելու, և
մինչև 'ի Դավլըժ՝ պէտք եղած կերա-
կուրնին պատրաստելու համար: Միտքս
եկան մէկէն Պ. Օֆնադամովի բարի
խորհուրդքն. և 'ի սկզբան կը ժխտեմ,
բայց յետոյ կը հարցնեմ խօսողին թէ
ինչ եղան 'ի Զուղայ տուած կանխիկ
վճարքն:

« Միթէ պէտք չէր մեր կանանց և
տղայոց թողուլ զայն », կ'ըսէ բարի ա-
ռաջնորդ:

Այս պատասխանս սիրտս կը շար-
ժէ, և կը յորդորեմ էրիկա՝ կենդանին
գնելու պէտք եղած թումանները տա-
լու իրենց:

10 Ապրիլ. — Մեր զիջողութեան
վրայ շուտով զոյացինք: Այս առաւօտ
մեր ամէն չարիւստաւրքն արբեցութե-
նէ ընդարմացած են:

Կէս հանգուցին՝ Շահ Աբասոյ ա-
տեն շինուած ինն հարիւր իննսուն և
ինն կարաւանատանց միոյն աւերակաց
դիմացը՝ կանգ առինք քանի մի ժամ:
Չեն քառակուսի է, իր աշտարակեալ
և կարմրագոյն գեղեցիկ քարաշէն որ-
մունքն՝ կրնային բերդ մի լինել առ-
պատակի մը ժամանակ, Գուռն մա-
սամբ կործանեալ կապոյտ յախճապա-
կէ և վարդագոյն աղիւսէ սիրուն միւ-
սիոնով մը զարդարուած է: Այս կա-
րավանատունս՝ կանոնէ չզարտուղելու
համար՝ երկար ատեն եղեռնաւոր
մարդկանց պատասպարան եղած է, և
մեր չարիւստաւրքն՝ տերևի մը պէս
տարտամք կը դողդոջին երբ կարաւանը
կեցընելու և լուսանկարի հանդերձան-
քը վար առնելու հրաման կու տանք
իրենց:

Երբ ընթացքնիս յառաջ վարելով
բաւական հեռացած ենք այս երկիւ-
ղալի տեղէս, ուղեցոյցներէն մէկն առ-
իս կը մօտենայ և կ'ըսէ մտերմաբար.

— Ամիս մը կայ, մենք այս անժեռալ տեղս պիտի կողոպտուէինք : Այսօրս նուազեալ են աւազակքն, վասն զի գաւառակալ իշխանն՝ Դավրիժու ոստիկանութեան գլխաւորին ոտիցը՝ գաւազանի քառասուն հարուած տալ տուեր է :

— Ինչ յարաբերութիւն կրնայ լինել այն անձին և այն աւազակաց մէջ . չեմ կարծեր որ այնպիսի բարձրաստիճան անձ մը ապահովութեան պաշտօնեայ և միանգամայն աւազակաց դըլխաւորն լինի :

— Կը սխալիք, կը պատասխանէ ինձի . աւազակք և դատաւորք՝ կատարեալ միաբանութեամբ կ'ապրին մէջերնին ու մեր փնաստփն . սակայն վերջին գաւազանի հարուածներէն յետոյ՝ ոստիկանութեան գլխաւորն կը ջանայ աւազակութիւնները զսպելու :

— Բայց ինչպէս պիտի կարենայ յայտմ յաջողիլ, իր իշխանութենէ ինկնալէն յետոյ :

— Իր իշխանութիւնն միշտ նոյն է, կը պատասխանէ ինձ զարմացմամբ այն՝ որ պարսից անուաւոր պաշտամանց զիս խելամուտ կ'ուզէ ընել . իր գործածներուն արժանաւոր պատիժն տալէն քանի մի օր վերջը, իշխանն այլ ևս վրէժխնդրութեան պատճառ մը չգտնելով անոր վրան, զինքն ոտից ցաւէն սփռիւնու համար՝ խալադ կամ պատուոյ պատմուճան մը շնորհեց անոր, և վերջերս՝ իր պաշտաման մէջ վերստին հաստատեց զինքը :

— Այդ անկարելի է . կուսակալն այնպիսի անպատու եղած մարդոյ մը չի կրնար միւսանգամ վստահիլ :

— Գաւազանահարութիւնն ամենեւին անպատուութիւն մը չի բերեր, մանուկ իմ տէր . և դարձեալ, ո՞վ ոստիկանութեան գլխաւորէն աւելի կըրնայ նուաճել գաւազակութիւնն : Անոնց հետ հաղորդութիւն ունեցաւ, և այժմ շատ աղէկ գիտէ թէ ինչ է իր կրելու պատիժը՝ եթէ դարձեալ անոնց շահը սկսի մոտձել : Որով, ինչո՞ւ Ալլահն (փառք Աստուծոյ), նորա մեծութեան ոտից զիւրազգածութեան պատճառաւ՝ մենք անփնաս Դավրէժ պիտի հասնինք :

Այսու հանգերձ ի՞նչ տեսակ վտանգ կրնար մեզի պատահել : Միթէ Մարանդէ 'ի Սոֆիա ուղւոյն վրայ նստած սուրբ տէրվին, որ բարձր բարբառով Մեշէտի և Գերպալայի սուրբ իմամաց օրհնութիւնները կը կարդար անցորդներու վրայ, մասնաւոր գիտմամբ չը յիշեցո՞ց մեզի թէ Ղուրանն՝ զմեր կըրօնից հիմնադիրն՝ ամենէն յարգելի մարգարէից կարգը կը դասէր . և միթէ ո՞չ շնորհաւորեց մեզի բաղդաւոր ուլաւորութիւն մը Սիւս-Ալիշա և Սիւտահ Մերիէմի անուամբն :

Այսպէս իրիկուան անփնաս 'ի Սոֆիա կը մտնէինք . երկարատե եղաւ հանգույցն, սակայն ! Ատրպատականի մայրաքաղաքին շատ մօտեցած ենք, ուր վաղը առաւօտ՝ պիտի հասնինք :

Կը շարունակուի :

